

НЕЕДНОРОДНОСТТА НА ИДИОМИТЕ В СЪДЪРЖАТЕЛЕН ПЛАН КАТО ЛИНГВИСТИЧЕН ПРОБЛЕМ

A. N. BARANOV, D. O. DOBROVOLSKIJ

MULTIDIMENSIONALITY OF IDIOM SEMANTICS AS A LINGUISTIC PROBLEM

(Summary)

In this paper, some specific features of idiom semantics and their lexicographic representations are discussed. The focus is on the different status of semantic components in the lexicographic definition. Some of them are more central than others. This must be reflected by dictionaries. In the Thesaurus of Russian Idioms special ways of representation of multidimensionality of this kind are developed.

В съвременната семантика се смята за общоприето схващането, че съдържателният план на езиковите изрази е нееднороден от гледна точка на значимостта на съставлящите ги компоненти (Апресян 1995; Падучева 1977; Вежбицка 1972).

Нееднородността на плана на съдържание се разбира различно в отделните теории. В първия случай нееднородността се свързва с експлицитността vs. имплицитността на съответните значения (ср. твърдение и пресупозиция). Във втория случай нееднородността се определя от опозицията задължителност/факултативност на компонентите, съставлящи значението (ср. Апресян 1995). В третия случай нееднородността се свързва с противопоставянето на актуалното значение на езиковия израз и вътрешната му форма. И най-накрая може да се говори за по-голяма или по-малка важност или централност на отделния компонент в плана на съдържание (ср. понятието “акцентен статус” у Падучева 2004).

Както при семантичното, така и при речниковото описание на езиковите изрази, в частност на идиомите, следва да се отчита факторът за нееднородност на семантиката. В тази статия става дума най-вече за нееднородността в съдържателния план на идиомите, разбираан в рамките на третия тип теории. Нека разгледаме проблема върху материал от руски идиоми в семантичен и лексикографски аспект, като имаме предвид опита при създаването на Тезауруса на съвременната руска идиоматика (Баранов, Доброволски – под печат), наричан за краткост по-нататък Тезаурус.

Например, в семантиката на идиома *бежать как крысы с [тонущего] корабля* се съдържат компонентите ‘бягство, напускане’ и ‘измяна, предателство’, които са нееднородни по значимост. Според контекстите от тип (1), идиомът се употребява в ситуация, когато, след като почувстват приближаващата ги опасност, хората напускат опасното място, служило им дълго време като източник на един или друг ресурс, и това се интерпретира като предателство.

- (1) Все, что так кропотливо и любовно создавал, собирал по крупицам и отшлифовывал Гордеев, развалится в один момент, рухнет, как карточный домик. Жалко до слез. И перед Гордеевым стыдно, не выдержали первых же трудностей, трусили, разбежались, как крысы с корабля. [А. Маринина. “Мужские игры”]

В съдържателния план на този идиом се отделя същински пропозиционален компонент и неговата интерпретация. В дадения случай (но далеч не винаги) комуникативно по-важен е именно пропозиционалният компонент, а интерпретацията е вторична. Сполучливото идеографско описание би трябвало да отчита подобна нееднородност.

От теоретична гледна точка нееднородността от този род може да се разглежда като отражение на нееднородността на съдържанието на по-голямата единица – изказването, което се дели на твърдение, пресупозиции и следствие, тема и рема, дадено и ново и т.н. Подобно структуриране е необходимо, тъй като съдържанието на съобщението трябва да се “опакова” във вид на линейна структура. Независимо, че теоретичните основи за разбирането на строежа на съдържателния езиков план се смятат за ясни, в практическата лексикография те не намират необходимото отражение. В Тезауруса за предаване на нееднородността на плана на съдържание се прави опит за разделяне на таксона на две части: централна и периферна. В централната част на таксона попадат идиомите, в съдържателния план на които съответният семантичен компонент е значим, комуникативно важен, а периферната му част съставят идиомите, които са свързани със семантиката на дадения таксон не пряко, а чрез своите следствия, пресупозиции, периферни и факултативни семи.

По отношение на вече разгледания пример *бежать как крысы с [тонущего] корабля*, принципът на устройство на Тезауруса работи по такъв начин, че идиомът попада в два негови таксона: в централната част на таксона НАПУСКАНЕ, ЗАМИНАВАНЕ, БЯГСТВО и в периферията на таксона ИЗМЯНА, ПРЕДАТЕЛСТВО, КОВАРСТВО, ПОДЛОСТ. Семата ‘напускане’ в семантиката на разглеждания идиом се оказва по-важна от семата ‘измяна’. Твърдението може да се провери чрез тест за въвеждането на идиома в контекст за забрана: фразата *Нельзя бежать как крысы с тонущего корабля!* по-скоро се интерпретира като забрана за напускане, тъй като в дадената ситуация последното се определя като предателство.

Да се спрем на един пример, който в известен смисъл е противоположен на разгледания. Идиомът грести под себя е представен в централната част на таксона БЕЗНРАВСТВЕНОСТ, БЕЗСЪВЕСТНОСТ, ПОДЛОСТ и в периферната част на таксона ПОЛУЧАВАНЕ НА МАТЕРИАЛНИ БЛАГА. Интуитивно е очевидно, че при употребата на дадения идиом семата 'безнравственост' се намира във фокуса на внимание и по такъв начин е по-значима от семата 'получаване на материални блага'. Това интуитивно твърдение се потвърждава от въвеждането на идиома в контекст за забрана: фразата Перестань, наконец, грести под себя! се разбира не толкова като забрана за получаването на материални блага, колкото като изискване за тяхното адекватно разпределяне, съответстващо на представите на говорещия.

Аналогичен случай е идиомът подсластить пилюлю, влизаш в периферията на таксона ТРУДНОСТИ, НЕПРИЯТНОСТИ, БЕДИ, ПРОБЛЕМИ. Очевидно е, че идеята за неприятност е пресупозиционна по отношение на съдържателния план на дадения идиом, ср.: Не пытайтесь подсластить мне пилюлю, я как-нибудь сам справлюсь со своими проблемами.

Идиомът у X-а как у людей попада в централната част на таксоните СЪОТВЕТСТВИЕ НА ОБЩЕСТВЕННОТО ПОЛОЖЕНИЕ, НОРМА ЗА СТАТУС и СЪОТВЕТСТВИЕ НА ЕТАЛОНА, ОБРАЗЕЦА, а също и в периферната част на таксона ОСИГУРЕНОСТ, ЛИПСА НА БЕДНОСТ. Това обстоятелство се обяснява, с факта, че конкретната характеристика, според която X се отнася към множеството хора, обозначени от идиома, не задължително е свързана с материални ресурси. По такъв начин семата 'осигуреност, липса на бедност' се оказва едно от възможните семантични следствия.

В някои случаи включването на идиома в периферията на таксона се обяснява с факултативния характер на съответната сема. Например, идиомът на вес золота се включва в централната част на таксона ВАЖНОСТ, ЗНАЧИМОСТ, ЦЕННОСТ и в периферната част на таксона МАЛКО, ПО-МАЛКА ЧАСТ, НЕДОСТАТЪЧНО. Целесъобразността на подобно решение е следствие от значението на идиома: 'нещото се разглежда като голяма ценност и вследствие на това често се оказва недостатъчно'. В същото време семата 'голяма ценност' е централна и не се неутрализира в нито един от възможните контексти, семата 'недостатъчно', която се въвежда от компонента в тълкуването 'често', намира реализация не във всички контексти; срв. (2), където идеята за недостатъчност вероятно присъства, и (3), в който тази идея отсъства.

(2) Времена-то, сам знаешь, какие наступают! Литературе вроде как вольную дают... Теперь люди с моим уровнем критического мышления на вес золота будут! [Ю. Поляков. "Козленок в молоке"]

(3) В мрачные времена Средневековья карлики ценились на вес золота. Всякий мало-мальски уважающий себя правитель должен был иметь при себе хотя бы одного. ["Московский комсомолец"]

Отнасянето на идиома към периферията на таксона може да бъде свързано не само със степента на значимост на една или друга сема, но и с това, че идиомът описва такъв клас от ситуации (екстенционал), който само частично попада в съответния таксон. Например, идиомът как по команде се отнася към централната част на таксона БЪРЗО, НЕЗАБАВНО, ВЕДНАГА, СПЕШНО и в периферията на таксона ЗАЕДНО. Отнасянето на идиома към тези таксони се свързва с разбирането, че екстенционалът на идиома се пресича с екстенционала на семантиката на дескриптора ЗАЕДНО. От една страна, идиомите, представени в таксона ЗАЕДНО, не са свързани задължително с идеята за бързина, ср. и иже (с кем-л.), всем кагалом, в одной каше варится (с кем-л.). От друга страна, макар че най-типичните употреби са тези с множествен субект, семантиката на идиома как по команде не предполага задължително множество субекти, изпълняващи едновременно някакво действие, срв. (4).

(4) Идеологическим обоснованием этого вопроса помимо газет правого толка, похоже, занялась московская телепрограмма, сразу же после съезда, как по команде, выдавшая залп против всех этих противных предпринимателей... всех этих жуликоватых коммерсантов, вызывающих гнев и возмущение всего советского народа... и с неудержимой веселостью набросилась на... деньги. ["Независимая газета"]

В някои случаи отнасянето на идиомите към централната или периферната част на таксона има не съдържателен, а чисто технически характер. Ако за някаква голяма група идиоми една от значимите семи е тривиална, а другата (също толкова значима) е нетривиална, т.е. не е обща за всички членове на групата, то според нетривиалните семи тези идиоми се отнасят към централните части на съответните таксони, а според тривиалната сема – към периферията. Например, групата идиоми где ни попадя, когда придется, сколько [душе] угодно и др., обединени от идеята ВСЕКИ, ПРОИЗВОЛНО ИЗБРАН, се включват в периферията на таксона. Едновременно с това те попадат в централните части на таксоните ПРОСТРАНСТВО (подтаксон НА ПРОИЗВОЛНО МЯСТО – где ни попадя), ВРЕМЕ (подтаксон В НЕОПРЕДЕЛЕН МОМЕНТ ОТ ВРЕМЕ В МИНАЛОТО ИЛИ БЪДЕЩЕТО – когда придется), КОЛИЧЕСТВО (подтаксон МНОГО, ПО-ГОЛЯМАТА ЧАСТ, ДОСТАТЪЧНО, ТВЪРДЕ МНОГО – сколько [душе]угодно).

Както показват резултатите от нашата работа, срещат се и случаи, когато идиомите попадат само в периферните части на таксоните. Това се обяснява с разбирането, че идиоматиката за разлика от лексиката на естествения език като цяло не покрива напълно всички възможни семантични полета. Когато идиомът се отнася само към периферната част на един или друг таксон, това означава че централният за неговото значение семантичен компонент е уникален за идиоматиката. С други думи, този идиом не намира достатъчно количество "партньори", които биха могли да образуват с него отделен таксон. Например, идиомът язык сломаешь е представен само в периферията на таксоните ГОВОРЕНЕ и ТРУДНОСТИ, НЕПРИЯТНОСТИ, БЕДИ, ПРОБЛЕМИ. Периферното положение на идиома се обяснява с неговия централен семантичен компонент 'трудно за произнасяне'. Такъв таксон в Тезауруса не се отделя, тъй като не съществуват идиоми, обозначаващи нещо трудно произносимо. При това твърде близки към централната сема са идеите 'говорене' и 'трудности'.

Освен разпределянето на идиомите в централната и периферната част на таксоните в Тезауруса се използва също и система за парадигматични препратки. На първо място те са призвани да отразят мрежовата структура на идиоматиката. От друга страна те дават възможност за предаване на нееднородността в плана на съдържание на едни или други идиоми. Например, идиомите от таксона БОГАТСТВО, МАТЕРИАЛНО БЛАГОПОЛУЧИЕ съдържат в своята семантична структура тривиалния компонент 'много', тъй като богатството предполага значителен материален ресурс. По принцип би трябвало те да бъдат напълно дублирани в таксона МНОГО, ГОЛЯМА ЧАСТ, ДОСТАТЪЧНО, ТВЪРДЕ МНОГО. И в техническо

отношение и по същина това е неудобно, защото в таксона МНОГО, ГОЛЯМА ЧАСТ...се съдържа отправка към таксона БОГАТСТВО, МАТЕРИАЛНО БЛАГОПОЛУЧИЕ.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1995: Ю. Д. Апресян Новый объяснительный словарь синонимов: концепция и типы информации // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Под общим руководством Ю. Д. Апресяна. "Русские словари", Москва.

Баранов, Добровольски (под печат): Баранов, А. Н., Д. О. Добровольский (ред.). Словарь-тезаурус современной русской идиоматики. "Астрель", Москва.

Падучева 1977: Падучева, Е. В. Понятие презумпции в лингвистической семантике. – Семиотика и информатика. Вып. 8. "Изд. ВИНТИ", Москва.

Падучева 2004: Падучева, Е. В. Динамические модели в семантике лексики. - "Языки славянской культуры", Москва.

Вежбицка 1972: Wierzbicka A. Semantic primitives. "Athenäum", Frankfurt am Main.

Превела от руски П. Легурска